

Р. І. ПАХОЛОК

РЕФОРМА БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ (1929–1944 РР.)

Висвітлюється проблема реформування богословської освіти в Галичині в 1929–1944 рр., яку здійснювали визначні церковні діячі, митрополит Андрій Шептицький та отець-ректор Йосиф Сліпий. Проаналізовано процес освітньої реформи та її значення для Української Греко-Католицької Церкви і національної історії.

Ключові слова: богословська освіта, богослов'я, богословська академія, освітня реформа.

Р. И. ПАХОЛОК

РЕФОРМА БОГОСЛОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГАЛИЧИНЕ (1929–1944 ГГ.)

Рассмотрена проблема реформирования богословского образования в Галичине в 1929–1944 гг., организаторами которого были выдающиеся церковные деятели, митрополит Андрей Шептицкий и отец-ректор Иосиф Слипий. Проанализирован процесс образовательной реформы и ее значение для Украинской Греко-Католической Церкви и национальной истории.

Ключевые слова: богословское образование, богословие, богословская академия, образовательная реформа.

THE REFORM OF THE THEOLOGICAL EDUCATION IN GALICIA (1929–1944)

This article highlights the problem of the reform of the theological education in Galicia (1929–1944), which was made due to such prominent church leaders as Metropolitan Andrey Sheptytsky and Rector Yosyf Slipyi. The process of educational reform and its meaning for Ukrainian Church in particular and national history in general is analyzed.

Keywords: theological education, theology, theological academy, educational reform.

Упродовж всієї своєї історії Українська церква приділяла особливу увагу навчанню і вихованню кандидатів у священницький сан. Освіта духовенства в Галичині піднялася на новий рівень після того, як у 1783 р. у Львові було відкрито Генеральну духовну греко-католицьку семінарію. До розбудови цього навчального закладу, що примножував традиції високої української духовності, спричинилися визначні діячі Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ). Ректорами семінарії, зокрема, були майбутні митрополити А. Ангелович і Г. Якимович, єпископи М. Скородинський та І. Бохенський, професорами – майбутній митрополит, кардинал М. Левицький і церковний історик М. Гарасевич [15, с. 120]. Разом із Львівською духовною семінарією від кінця ХІХ ст. майбутніх греко-католицьких священнослужителів готували семінарії в Перемишлі, Станіславі (нині Івано-Франківськ), Пряшеві (Словаччина), а також Мала семінарія і Папська семінарія в Римі [8, с. 80–87].

Митрополит А. Шептицький, який був авторитетним вченим (доктор богослов'я та доктор філософії і права), дійсним членом НТШ і створив значний доробок в галузі богослов'я, історії, філософії, мистецтвознавства, взявся за реалізацію реформи богословської освіти в Галичині як тільки очолив в 1901 р. УГКЦ

У радянський період в історії української культури і педагогіки ця проблема була повністю замовчувана з огляду на вороже ставлення офіційної комуністичної влади до УГКЦ та її інституцій. Українська діаспора, в середовищі якої перебували окремі викладачі і чимало вихованців Греко-католицької богословської академії у Львові, спільними зусиллями уклала монументальний трьохтомний збірник «Світильник істини» (1971, 1976, 1983) за загальною редакцією П. Синиці, до якого увійшли джерела і матеріали, що дають змогу прослідкувати головні етапи реформи богословської освіти в Галичині.

Повнокровне вивчення цієї важливої сторінки в історії вітчизняної освіти, педагогіки і науки розпочалося після відновлення державності України в 1991 р. Загальна оцінка становлення і розвитку богословської освіти в Галичині подана в наукових працях М. Гайковського, Л. Генік, М. Марусина, Ф. Стеблія. В роботах окремих авторів (І. Гриньох,

В. Ленчик, А. Пекар й ін.) проаналізовано роль натхненника освітньої реформи в УГКЦ – митрополита А. Шептицького. Істориків особливо цікавила постать ключової фігури цієї реформи – отця-ректора богословської академії, доктора богослов'я, професора догматики Йосифа Сліпого, тож його організаторський, науковий і педагогічний внесок в реалізацію богословської освіти в Україні осмислено в монографічних дослідженнях О. Гриніва та Я. Пелікана, статтях Е. Бистрицької, В. Гаюка, В. Лаби, О. Соловія, О. Сурмач, І. Хоми, А. Федуніка. Діяльності Наукового богословського товариства у Львові присвятили свої праці Н. Матлашенко і М. Чубатий.

Загалом можемо констатувати, що завдяки історіографічній традиції української діаспори за роки незалежності нашої держави ґрунтовно вивчено історію становлення і функціонування Греко-католицької богословської академії у Львові. Правда, всі публікації названих авторів тяжіють до богословського аспекту проблеми або ж прочитують її в контексті церковної історії України.

Мета статті – показати реформу богословської освіти в Галичині у 1929–1944 рр. як науково-педагогічний феномен, коли, долаючи несприятливі суспільно-політичні обставини, її організатори явили світові нову вищу богословську школу із плеядою блискучих викладачів-учених та учнів, що зберегли відданість Богу, церкві та українському народу.

Задекларувавши освітню реформу, провідники УГКЦ вбачали її головним завданням створення богословської академії. Першим кроком до втілення задуму стало заснування богословського факультету Львівського таємного університету, який почав функціонувати в 1920 р. У структурі університету були 3 факультети, 15 кафедр, 54 професори, 1500 студентів. Але в 1925 р. польська влада закрила цей навчальний заклад [2, с. 45].

Тимчасова невдача не розчарувала А. Шептицького у проведенні освітньої реформи. Тим більше, що в здійсненні своїх планів він міг опертися на здібного організатора богословської освіти Й. Сліпого, який зарекомендував себе енергійним і вмілим ректором Львівської духовної семінарії (від 1925 р.), ініціативним керівником Богословського наукового товариства (засноване в 1923 р.), ерудованим редактором часопису «Богословія» та інших релігійно-церковних видань.

За дорученням митрополита Й. Сліпий, колишній вихованець філософсько-богословських факультетів в Інсбруку та Римі, вирушив у подорож Західною Європою, щоб ознайомитися з організацією навчально-виховного процесу на вищих богословських студіях в Італії, Німеччині, Франції, Великій Британії. Задля закладення міцного фундаменту під побудову богословського вузу європейського значення він особисто підготував статuti для богословської академії у Львові. Освітньою реформою зацікавилася Богословське наукове товариство, члени якого на засіданні 11 листопада 1927 р. провели жваву і конструктивну дискусію. Товариство одностайно погодилося, що створення Академії необхідне насамперед через відсутність такої інституції в усьому католицькому Сході, включаючи Україну.

Після затвердження статутів Академії митрополит А. Шептицький призначив Й. Сліпого 28 лютого 1928 р. її ректором. Урочисте відкриття Греко-католицької богословської академії у Львові 6 жовтня 1929 р. можна вважати епохальною подією в духовному житті України. У своїй промові А. Шептицький сказав: «Те завдання випадає на нас передусім положення нашого краю й нашої Церкви на пограниччю західного і східного світу. Се положення накладає на нас роллю якогось посередника поміж Сходом й Заходом. Сходови треба нам дати можливість пізнати богословію Західної Церкви, Заходови – Східної» [26, с. 2]. З основною доповіддю «Значіння й устрій Греко-Католицької Богословської Академії» виступив Й. Сліпий, який констатував: «Найвищі школи є об'явом глибини ума, вогнищем науки і двигуном народного життя. Вони є найсильнішим джерелом, з якого пливе розумове життя нації і майстернею інтелектуальних здобутків. Провідники народу дістануть там вишколення і леліють ідеали, що стануть сонцем у їх майбутній праці, – там твориться духовна аристократія народу» [14, с. 51].

Привітальна телеграма Папи Римського Пія XI, зачитана на урочистому відкритті Академії, засвідчила, що освітня богословська реформа, започаткована в Галичині, мала значення для всього християнського світу. Привітання надіслали також гетьман України П. Скоропадський, історик Д. Дорошенко та багато інших відомих особистостей [15, с. 90–102].

За задумом ініціаторів освітньої реформи богословська наука в навчальному закладі повинна мати прикладний характер. Й. Сліпий щодо цього зазначав: «Чеснота віри повинна так присвічувати кожному в науці богословії, щоби та наука не була для нього мертвою теорією, а повною життя практикою» [16, с. 52].

Впровадження програмних засад освітньої реформи розпочалося за найбільш несприятливих суспільно-політичних умов для українців Галичини. Державна політика польської влади щодо українців була шовіністичною і спрямовувалася на ліквідацію української освіти та школи, обмеження розвитку науки і культури. Тому провід УГКЦ виробив модерну лінію освітнього поступу, суть якої, за влучним висловлюванням А. Федуніка полягає в тому, що «Богословська Академія нав'язала до світлої традиції Києво-Могилянської Академії, зірвала із епархальною загумінковістю та повела все навчання і виховання нових левітів шляхом всеукраїнства» [20, с. 107].

Економічні катаклізми 1930-х років, передусім інфляція та безробіття, відбилися на темпах зростання Академії, адже більшість її вихованців відчували матеріальні нестатки своїх батьків. І нарешті, коли розпочалися формування адміністративного апарату і професорсько-викладацького складу, набір студентів, підготовка навчальних програм і посібників, то проблема з комплектацією висококваліфікованими педагогічними кадрами та належним освітнім потенціалом абітурієнтів постала на передній план.

Статут Богословської академії передбачав функціонування двох факультетів: богословського (почав діяти в 1928 р.) і філософського (1930 р.). Згідно зі статутом, на філософському факультеті планувалося викладання таких дисциплін: філософія (логіка, онтологія, критика, психологія, історія, філософія), церковнослов'янська мова, єврейська, грецька і латинська мови, теодіцея, космологія, етика, природне право, соціологія, педагогіка, християнська археологія, експериментальна психологія, граничні питання хімії й філософії, біологія, фізика й вища математика, астрономія, естетика, антропологія, історія мистецтва, читання й пояснення текстів Аристотеля, Платона, святого Томи, новітні філософські напрямки, філософія релігії, історія слов'янської та української філософії, семінар з соціології, мистецтва, вибрані питання з космології, теодіцеї, етики, логіки, критики, онтології [14, с. 71–74].

Традиційний галицький консерватизм щодо оперативного вирішення назрілих соціальних і культурних проблем позначився на якості викладацького складу, адже більшість вчених-богословів спочатку зайняли очікувальну позицію. В перший рік діяльності Академії в ній працювали лише 3 професори і доктори богослов'я, отці Т. Галушинський, Й. Сліпий і Т. Мишковський. Невдовзі на богословському факультеті лекційні курси читали отці-доктори С. Кархут (церковнослов'янська мова), Г. Костельник (логіка, історія грецької філософії), М. Конрад (основи соціології), Я. Левицький (пастирське богослов'я), В. Максимець (логіка, онтологія, критика, естетика), І. Гриньох (космологія). Особистий приклад і на цьому факультеті показував Й. Сліпий, який викладав історію схоластичної філософії [4, с. 60].

Науковий рівень викладачів Академії став невпинно зростати. Звання надзвичайних професорів невдовзі отримали отці-доктори І. Бучко (християнська філософія), Ю. Дзерович (катехитика і педагогіка), Д. Дорожинський (канонічне право), А. Іщак (догматика, канонічне право), С. Сампара (частна догматика) та Г. Цегельський (моральне богослов'я), доктори І. Свенціцький (історія церковного мистецтва), М. Чубатий (історія церкви) і К. Чехович (церковнослов'янська мова) [11, с. 292].

Для вдосконалення навчальної програми професорсько-викладацький склад Академії прилучився до створення нових підручників, які видавалися в серії «Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові». М. Конрад підготував і видав «Нарис історії стародавньої філософії» у двох томах (1934), Г. Костельник – «Історію новітньої філософії», а Й. Сліпий – «Історію середньовічної філософії». Маючи за плечима досвід наукової роботи, професори Академії створили підручники високого методичного рівня: «Біблійна герменевтика», «Патрологія», «Катехитика», «Догматика нез'єданого Сходу», «Церковнослов'янська граматика» [18, с. 258].

Розбудова філософського факультету Академії дала імпульс для припливу нових наукових сил. На вищий ступінь підняли рівень викладання основних дисциплін отці-доктори Л. Глинка, В. Лаба, Я. Левицький, І. Фіголь, І. Сампара, Б. Липський, І. Черняк. Після канікул

1939 р. в навчальному закладі планувалося відкрити правничий факультет, до якого був запрошений відомий науковець-юрист В. Старосольський [7, с. 161].

За активного сприяння професорсько-викладацького складу Академії виходять у Львові кілька наукових періодичних видань: журнали «Богословія» і «Нива», часописи «Праці Греко-Католицької Богословської Академії» та «Праці Богословського Наукового Товариства», часопис-серія «Видання Богословії». У цих та інших виданнях публікується значна кількість наукових праць, статей, розвідок з історії Церкви в Україні, історії християнства, історії філософії, філософії, соціології, педагогіки, догматики, морального богослов'я, історії українського сакрального мистецтва тощо.

Величезний внесок у становлення богословської освіти в Галичині зробили світські вчені. Митрополит А. Шептицький надавав особливого значення вивченню студентами-богословами сакрального мистецтва, іконології та іконографії. В одній із своїх мистецтвознавчих праць він писав: «Досвід доперва показав, що в іконах є багато цінного матеріалу – історичного і етнографічного» [25, с. 3].

Основні методологічні принципи викладання мистецтвознавчих дисциплін у вищій школі апробував в лекційному курсі і на семінарах І. Свенціцький. Він написав для студентів-богословів два підручники: «Іконопись Галицької України XV–XVI вв.» (1928), та «Ікони Галицької України XV–XVI вв.» (1929). Справу свого попередника продовжив знавець візантійського й українського середньовічного мистецтва В. Залозецький, який з 1930 р. незмінно викладав історію мистецтв. У журналі «Богословія» вчений опублікував свої наукові розвідки «Візантійський Ренесанс у світлі новітніх дослідів» (1932) і «Доба Палеологів та її мистецтво» (1933). Надзвичайною популярністю у студентів користувався його підручник, присвячений історії старохристиянського мистецтва, що вийшов з друку в 1934 р. [5].

Для поглибленого вивчення сакрального мистецтва в Академії був утворений Художній музей, який очолив М. Драган – один з найвідоміших теоретиків мистецтвознавчої науки в Галичині, автор книги «Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст.» і двотомника «Українські дерев'яні церкви». За всі роки в музей придбано 1321 експонат, серед яких були давні рукописи і стародруки, рідкісні ікони і фрагменти давніх іконостасів, цінні речі церковного вжитку і археологічна збірка.

На взірцевому рівні в Богословській академії було поставлено викладання біблійної, християнської і церковної археології. На особисте запрошення митрополита А. Шептицького у 1929 р. до Львова прибув визначний археолог Я. Пастернак, який працював в різних чеських наукових установах, а своїми відкриттями в середньовічних кварталах Праги здобув європейське визнання. Дослідник багатьох підземних архівів Східної і Центральної Європи стисло і образно сформулював завдання перед студентами-богословами у контексті опанування ними основ археологічної науки, вважаючи галицьких священнослужителів «новим, дуже сильним чинником на полі української археології». «Молоде покоління духовенства, яке, попри високу богословську освіту, винесе з мурів Богословської Академії, ще й нове для нього знання рідної старовини, вже необхідне нині при культурно-освітній праці між народом, – писав він у статті, – та конечне до відповідного, наукового добування нових матеріалів для археології, як вихідної точки не лише матеріальної культури, а й історії релігійних вірувань та взагалі духовного життя людини на наших землях» [13]. З метою більш ефективного вивчення курсу археології досвідчений науковець написав підручник, який призначався для студентів Академії і священників Галичини [12].

Належно вивчалась й церковна архітектура, у чому немало сприяли дослідження мистецтвознавця В. Січинського «Вежа і дім Корнякта у Львові», «Замкова гора св. Миколая», «Досліди над архітектурою собору св. Юра у Львові», опубліковані в тогочасній богословській періодиці [9, с. 145].

Окрема сторінка у спалаху «Світильника істини», як в Галичині шанобливо називали Академію, належить педагогічній діяльності Б. Кудрика, який викладав історію церковної музики і був автором навчального посібника для студентів [6]. Серед світських вчених заслужене поцінування мала наукова і педагогічна праця антрополога Ю. Полянського, доктора політичних наук О. Надраги, антрополога І. Раковського.

В Академії постійно працювали семінари: правничий (керівник – Л. Глинка), історії унії (М. Чубатий), історії України (І. Крип'якевич), мистецтвознавчий (В. Залозецький), церковнослов'янської мови (К. Чехович), а також гомілетичний, біблійний, догматичний, катехитичний, соціологічний. Найкращі студентські роботи виходили друком у часописах «Мета», «Діло», «Христос – наша сила» та місячниках «Нива» і «Богословія» [1, с. 111–112].

За десять років існування Греко-католицька богословська академія досягла рівня найкращих теологічних факультетів Європи. За цей період вона мала 2751 студента, серед яких були вихідці не тільки з Галичини, а й з Болгарії, Румунії, Чехословаччини, Югославії, вірні Православної Церкви з Волині і Холмщини [3, с. 33]. Науковий персонал в ній нараховував 14 професорів, 6 доцентів і 18 їх заступників.

Викладачі Академії брали активну участь у міжнародних з'їздах, конференціях, виступали організаторами і співзасновниками різних товариств. За короткий період їхні наукові здобутки стали відомими в Галичині та далеко за її межами. Ректор Й. Сліпий мріяв про перетворення існуючого навчального закладу в Український релігійний університет, але на перешкоді стала Друга світова війна і більшовицька окупація західноукраїнських земель.

У час панування більшовизму в Галичині у 1939–1941 рр. Академія не діяла. Відновилася вона восени 1941 р. за умов нацистської окупації. Наукова-педагогічна конференція викладацького складу відбулася 21 серпня 1941 р. Професорська колегія затвердила всі предмети, що викладалися перед війною [22]. У 1941/42 н. р. звичайних професорів було 3, надзвичайних професорів – 2, доцентів – 2 і їм ще допомагали 10 науковців. У 1943/44 н. р. професорська колегія збільшилася до 27 осіб [15, с. 51].

У 1941/42 н. р. загальна кількість студентів становила 147 осіб [23]. У наступному навчальному році вона зросла, незважаючи на воєнні дії. Всього в Академії навчалися 204 слухачів [24]. У воєнний період налагодило свою діяльність Богословське наукове товариство, закрите восени 1939 р. Ректор Й. Сліпий звернувся з листом до німецьких властей про відновлення наукових видань і публікацій [21]. Такий дозвіл ректорат отримав лише наприкінці 1943 р. У першому номері квартальника «Богословія», що почав виходити, було надруковано нарис Й. Сліпого про розвиток релігійного українського обряду.

Роль Академії в житті українського народу влучно охарактеризував митрополит А. Шептицький у своєму посланні 26 вересня 1938 р. з нагоди 10-річчя навчального закладу: «Наука-знання – це, по християнській вірі і християнській обичайності, найбільша сила народів, це наймогутніша підпора культури, поступу та національної самостійності. Цим заслужила собі Богословська Академія на велике признание не тільки Церкви, але й цілого українського громадянства» [14, с. 320].

Після відновлення більшовицької влади в Галичині у 1944 р. Греко-католицьку богословську академію було закрито.

Таким чином, реформа богословської освіти, започаткована митрополитом А. Шептицьким і розгорнута отцем-ректором Й. Сліпим, мала як суто позитивні релігійно-теологічні результати, так само, і в суспільно-політичному та національному житті українського народу, її широкий відгомін докочується до нашої сучасності. Богословська академія у Львові підняла науковий рівень греко-католицького духовенства, стала справжнім потужним інтелектуальним центром, базою духовного й національного виховання українства. Її учні, внаслідок насильства комуністичного режиму, створили в підпіллі катакомбну Церкву, яка до кінця зберегла вірність Богові та Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бистрицька Е. Йосип Сліпий – організатор богословської науки в Україні / Е. Бистрицька // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. Матеріали Міжнародної наукової конференції (20 вересня 2002 р., м. Київ). – К., 2003. – С. 106–115.
2. Гайковський М. Українська Греко-Католицька Церква в часи митрополитування Андрея Шептицького / М. Гайковський // Київська Церква. – 2001. – № 2–3. – С. 32–38.
3. Гаюк В. Патріарх Йосиф – подвижник богословської науки в Україні / В. Гаюк // Кардинал Йосиф Сліпий і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції на пошанування 110-ї річниці від дня народження Глави УГКЦ, кардинала Йосифа Сліпого (11–12 жовтня 2002 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С. 27–36.

4. Генік Л. Філософська освіта у Львівській Богословській Академії (1928–1944 рр.) / Л. Генік // Історія релігій в Україні: Матеріали VIII Міжнародного круглого столу 11–13 травня 1998 року. – Львів: Логос, 1998. – С. 59–61.
5. Залозецький В. Огляд історії старохристиянського мистецтва / В. Залозецький. – Львів, 1934. – 112 с.
6. Кудрик Б. Огляд історії музики / Б. Кудрик // Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові. – Львів, 1937. – Т. XIX. – 144 с.
7. Ленцик В. Слуга Божий кир Андрей Шептицький добродій української культури / В. Ленцик // Богословія. – Рим, 1983. – Т. XLVII. – Кн. 1–4. – С. 151–162.
8. Марусин М. Погляд на виховання кандидатів духовного сану на Україні / М. Марусин // Богословія. – Рим, 1963. – Т. XXI–XXIV. – Кн. 1–4. – С. 40–90.
9. Микитюк Д. Під попелем століть / Д. Микитюк // Мета. – 1936. – Ч. 6. – 10 листопада.
10. Матлашенко Н. Наукова та видавнича діяльність Богословського наукового товариства (Львів, 1923–1942 рр.) / Н. Матлашенко // Історія релігій в Україні: Матеріали Міжнародного круглого столу 11–13 травня 1998 року. – Львів: Логос, 1998. – С. 144–145.
11. О. ректор д-р Йосиф Сліпий. Десять літ праці Богословської Академії // Й. Сліпий // Нива. – 1938. – Т. XXXIII. – С. 387–390.
12. о. Соловій М. ЧСВВ. Митрополит Й. Сліпий як науковець-богослов / М. Соловій // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1969. – Т. 9–10. – С. 185–198.
13. Пастернак Я. Коротка археологія західноукраїнських земель // Богословія. – 1932. – Т. X. – Кн. 1. – С. 38–79; Кн. 2. – С. 147–164; Кн. 3. – С. 229–258.
14. Пастернак Я. Новий чинник в українській археології / Я. Пастернак // Діло. – 1934. – 30 вересня.
15. Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928–1944 (Матеріали зібрав і опрацював д-р Петро Синиця). – Торонто–Чикаго, 1971. – Ч. I. – 718 с.
16. Світильник істини: джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928–1944 (Матеріали зібрав і опрацював д-р Петро Синиця). – Торонто–Чикаго, 1976. – Ч. II. – 663 с.
17. Сліпий, Йосиф архiep. Правила для питомців Греко-Католицької Духовної Семінарії у Львові / Й. Сліпий // Твори Кир Йосифа Верховного архiepіскопа і кардинала. – Рим, 1970. – Т. III–VI. – С. 47–70.
18. Стеблій Ф. Львівська духовна семінарія – вогнище українства часів «Руської трійці» / Ф. Стеблій // Київська Церква. – 2001. – № 2–3. – С. 120–123.
19. Сурмач О. Йосиф Сліпий на чолі Греко-Католицької Богословської Академії / О. Сурмач // Історія релігій в Україні: Матеріали VIII Міжнародного круглого столу 11–13 травня 1998 року. – Львів: Логос, 1998. – С. 257–259.
20. Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог / О. Гринів. – Львів: Місіонер, 1994. – 160 с.
21. Федунік А. Митрополит Йосиф – ректор Греко-Католицької Богословської Академії / А. Федунік // Богословія. – Рим, 1963. – Т. XXI–XXIV. – Кн. 1–4. – С. 106–122.
22. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 451, спр. 26, арк. 15.
23. ЦДІАУЛ. – Ф. 451, оп. 2, спр. 68, арк. 22.
24. ЦДІАУЛ. – Ф. 451, оп. 2, спр. 577, арк. 25.
25. ЦДІАУЛ. – Ф. 451, оп. 2, спр. 578, арк. 35.
26. Шептицький А. Мої спомини про предмет музейних збірок / А. Шептицький // Двадцятьп'ять-ліття Національного музею у Львові. – Львів, 1930. – С. 1–3.
27. Шептицький А. Промова на святочнім відкритті Греко-Католицької Богословської Академії / А. Шептицький // Богословія. – 1930. – Т. VIII. – Кн. 1. – С. 1–4.